

УДК 314.84

Г.Г. МИХАЛЬЧЕНКО, к.держупр., доцент,
Навчально-науковий професійно-педагогічний інститут
Української інженерно-педагогічної академії, Артемівськ

ВПЛИВ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ВІДТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Підґрунтям економічного, інтелектуального, політичного та соціального розвитку будь-якої країни є демографічний фактор. Саме він віддзеркалює в собі взаємозв'язок темпів та пропорцій суспільного розвитку з кількісними та якісними характеристиками населення. Враховуючи прагнення України до побудови соціальної та правової держави, забезпечення людського розвитку на основі задоволення соціально-економічних потреб населення, вимог інтеграції до Євросоюзу, Цілей розвитку тисячоліття необхідно провести ґрунтовну оцінку демографічного розвитку країни та визначити його подальші перспективи. Соціальні та економічні процеси, які прямо чи опосередковано впливають на розвиток населення, відображаються на його цільових установах і поведінці, а також у показниках демографічного розвитку. Розуміння значимості демографічного розвитку й сучасні проблеми останнього обумовили актуальність демографічних досліджень, зокрема визначення людського розвитку як пріоритетного напрямку державної політики. Основним завданням розвитку є постійне зростання якості життя всього населення. В останні десятиріччя темпи економічного зростання були слабо корельовані з покращанням таких суттєвих показників розвитку, як політична та соціальна стабільність, освіта, тривалість життя, народжуваність, дитяча смертність, гендерна рівність тощо. Отже, особливості та закономірності відтворення та розвитку населення є однією з основних характеристик соціально-економічного розвитку країни.

Теоретично - методичні та методологічні засади дослідження сучасної демографічної ситуації, виявлення причин та наслідків демографічної кризи залишаються в колі наукових інтересів таких вітчизняних науковців, як Д. П. Богиня, Е. М. Лібанова [9], І. О. Курило [7], О. В. Кустовська [8], В. М. Новіков, С. І. Пирожков [5], В. С. Стешенко, С. Г. Стеценко, Л. М. Черенько та інші. Проте, незважаючи на досить високий рівень вивчення цього питання, залишаються аспекти, які потребують більш детального висвітлення.

Мета статті полягає в дослідженні впливу демографічної ситуації на відтворення та розвиток населення країни; розробці комплексу заходів ефективної соціальної політики, направлених на подолання наслідків негативних демографічних тенденцій в Україні та підвищення процесів відтворення та розвитку населення.

Вже більше половини населення Землі живе в країнах, де народжуваність нижча за рівень простого відтворення. Все більше число країн з низькою народжуваністю починають замислюватися про наслідки депопуляції, розглядаючи цю проблему як проблему національної безпеки, а з урахуванням масштабів зміщаючої міграції – і як проблему збереження національної ідентичності [18].

Прийнятий на Міжнародній конференції з народонаселення в Бухаресті (1974 р.) Всесвітній план дій в області народонаселення був першим офіційним міжнародним документом, присвяченим стратегіям, програмам і заходам в демографічній області. У цьому документі всім країнам рекомендувалося «поважати і забезпечувати, не дивлячись на свої загальні демографічні цілі, право людей приймати вільно, з повною обізнаністю і відповідальне рішення щодо числа і частоти народження своїх дітей» [1].

Всесвітній план дій звернув увагу урядів на те, що політика народонаселення не замінює соціально-економічний розвиток, а є частиною його. План передбачав створення в кожній країні органу, який буде займається проблемами народонаселення та також проводити систематичну оцінку ефективності політики народонаселення.

В Україні також було впроваджено низку державних соціальних програм, спрямованих на вирішення різноманітних проблем щодо відтворення населення й людського розвитку. Було прийнято Концепцію демографічного розвитку на 2005-2015 рр., схвалену розпоряд-

© Г.Г. Михальченко, 2012

женням Кабінету Міністрів України від 8.10.2004 № 724-р. [6], та розроблено як пріоритетну державну програму Стратегію демографічного розвитку України на 2006-2015 рр. [17]; прийнято розпорядження Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 6 червня 2007 року «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року» [16]. Конкретні інструменти реалізації соціально-демографічної політики та способів їх застосування затверджуються Законом про Державний бюджет та іншими нормативними актами України.

В Стратегії демографічного розвитку на 2006 – 2015 рр. проаналізовано демографічну ситуацію в Україні та оцінено перспективи її розвитку, виокремлено негативні тенденції, що сформувалися впродовж двох останніх десятиріч. Було визначено, що досягнення цільових показників демографічного розвитку можливе лише за умови розробки та впровадження системи заходів державної демографічної політики. В 2005-2015 рр. її метою є ефективна протидія поширенню наслідків негативних тенденцій відтворення населення, їх зміна на краще [17].

Передумовами формування та реалізації національної політики демографічного розвитку є забезпечення її комплексності та координаності, відповідного ресурсного забезпечення, його концентрації на реалізації найбільш нагальних демографічних завдань [6].

Соціальні та економіко-трудові чинники – зайнятість і соціальний стан, рівень освіти, рівень матеріального забезпечення, родинний стан, національна приналежність і ставлення до релігії тощо – відносяться до найбільш загальних факторів, які впливають на дітородну активність через систему норм, життєвих цінностей і норм поведінки, що є загальноприйнятими, пріоритетними або найбільш поширеними у відповідних соціальних спільнотах, тобто вплив економічних і соціальних детермінант (і змін у них) відбивається крізь призму факторів світоглядного й аксеологічного характеру. Набуті соціально-економічні характеристики детермінують потреби, інтереси, мотиви та цілі індивідів і через них — демографічну поведінку, а відтак і диференційну шлюбність, народжуваність, розлучуваність тощо [7].

Разом з тим, необхідно усвідомлювати, що не можна розглядати сьогодишню демографічну ситуацію в державі, спираючись ли-

ше на поточні статистичні дані, тому що ті, хто живе нині, – це люди різного віку, які в основному народилися протягом минулого сторіччя, і все, що відбувалося в нашій історії за цей період, безумовно відбилосся на сучасній демографічній ситуації [15].

Демографічні катастрофи першої половини ХХ ст. суттєво деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення України, його вікову структуру, негативно вплинули на соціальний та економічний розвиток країни, зменшили можливість повноцінної реалізації трудового потенціалу населення. Прояви соціальних «провалів» в демографічній історії України були настільки «регулярними» та значними, що призвели до істотного зменшення чисельності її населення, негативно відбилися на природному процесі самовідтворення родини, викликали глибокі наслідки в економічному, інтелектуальному та суспільному розвитку населення України в цілому.

В умовах соціально-економічної кризи негативні демографічні тенденції значно загострилися і негативно вплинули на всі складові відтворення населення (Таблиця 1). Якщо починаючи з 2005 року кількість народжених постійно зростала, то з 2010 року вона знову почала зменшуватися. Саме в 2010 році демографічна ситуація знову почала погіршуватися.

При цьому руйнівна демографічна тенденція продовжує зберігати силу. На даний момент скорочення населення певною мірою стримується сприятливою статевовіковою структурою, що утворилася внаслідок високого рівня народжуваності у 80-х роках ХХ століття. Остання обставина сприяла появі в наш час досить чисельного контингенту шлюбного віку, що й пояснює певне підвищення рівня народжуваності, яке спостерігалось останніми роками. Однак запас демографічної «міцності» вже майже вичерпано: на зміну чисельним когортам покоління 80-х йде значно менше за чисельністю покоління, народжене в кризові 90-ті. Починаючи з 2013-2014 років, за відсутності ефективної демографічної політики з боку держави, чисельність населення буде невинно скорочуватися.

Вже на 01.11.2011 р. в Україні, за оцінкою, проживало 45633,6 тис. осіб. Упродовж останнього року чисельність населення зменшилася на 144,9 тис. осіб. Чисельність населення зменшилася виключно за рахунок природного скорочення.

Таблица 1

Основні демографічні показники України [3]

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011 ¹
Чисельність наявного населення на кінець року (тис. осіб)	46929,5	46646,0	46372,7	46143,7	45962,9	45778,5	45633,6
Середня чисельність наявного населення (тис. осіб)	47105,2	46787,8	46509,4	46258,2	46053,3	45870,7	45706,1
Природний приріст, скорочення (-) населення (осіб)	-355875	-297724	-290220	-243871	-194214	-200546	-161993
Кількість народжених (осіб)	426086	460368	472657	510589	512525	497689	502595
Кількість померлих (осіб)	781961	758092	762877	754460	706739	698235	664588
Кількість померлих дітей у віці до 1 року (осіб)	4259	4433	5188	5049	4801	4564	4511
Міграційний приріст, скорочення (-) (осіб)	4583	14245	16838	14921	13447	16133	17096
Загальний коефіцієнт природного приросту, скорочення (-) (на 1000 осіб ²)	-7,6	-6,4	-6,2	-5,3	-4,2	-4,4	-3,5
Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1000 осіб ²)	9,0	9,8	10,2	11,0	11,1	10,8	11,0
Загальний коефіцієнт смертності (на 1000 осіб ²)	16,6	16,2	16,4	16,3	15,3	15,2	14,5
Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року (на 1000 живонароджених)	10,0	9,8	11,0	10,0	9,4	9,1	9,1
Загальний коефіцієнт міграційного приросту, скорочення (-) (на 10000 осіб ²)	1,0	3,0	3,6	3,2	2,9	3,5	3,7

¹ Дані за 2011 рік попередні.

² Розраховано на наявне населення.

За останні роки чисельність постійного населення України скоротилася більш ніж на 6,5 млн. осіб і і продовжує скорочуватися (Рис. 1) [12.]. Приріст населення (у середньому у %, 2000-2011 рр.) складає -0,7. Населення України скорочується на 330 000 осіб щорічно. Рівень народжуваності в державі за останні роки скоротився майже вдвічі і не забезпечує навіть простого відтворення населення. Збільшується кількість сімей, які не бажають мати дітей з огляду на соціальні, матеріальні або психологічні причини.

Основним джерелом відтворення населення є народжуваність, тобто оновлення населення шляхом появи нових життів. Разом з тим, перебіг процесу народжуваності не завжди забезпечує її стимулюючу роль у режимі відтворення [13].

Природне відтворення населення будь-якої країни – це його оновлення за рахунок заміни померлих людей поколіннями народже-

них. Разом з тим, саме смертність визначає «потребу» країни у народженні наступних поколінь, враховуючи, що в більшості випадків збільшення народжуваності викликане природною захисною реакцією населення на високу смертність, його прагнення до самозбереження. Необхідно зазначити, що природний перебіг процесу відтворення може бути порушено через втручання екстремальних чинників міжнародного, соціально-економічного, політичного, екологічного характеру (воєнно-політичні конфлікти, світова або економічна криза, зміна соціального укладу, екологічні катастрофи, соціальне напруження, тривала епідемія тощо). Разом з тим, окремі зміни можуть бути внесені на державному рівні, коли державна демографічна політика, яка за доволі високої народжуваності може бути одночасно спрямована і на збереження людського життя, подовження його тривалості, і на обмеження дітонародження. Або населення потребує ін-

шого сценарію державних заходів, як, наприклад, в Україні нагальним є і гальмування зростаючої смертності, особливо у молодому та зрілому репродуктивному віці, і стимулювання народжуваності. Таким чином, демографічна політика держави має бути спрямована на оп-

тимізацію режиму відтворення населення, тобто на досягнення оптимальної збалансованості між інтенсивністю дожиття та дітонародження, за якої можна вберегти населення від депопуляції та забезпечити його сталий розвиток [13, с.155].

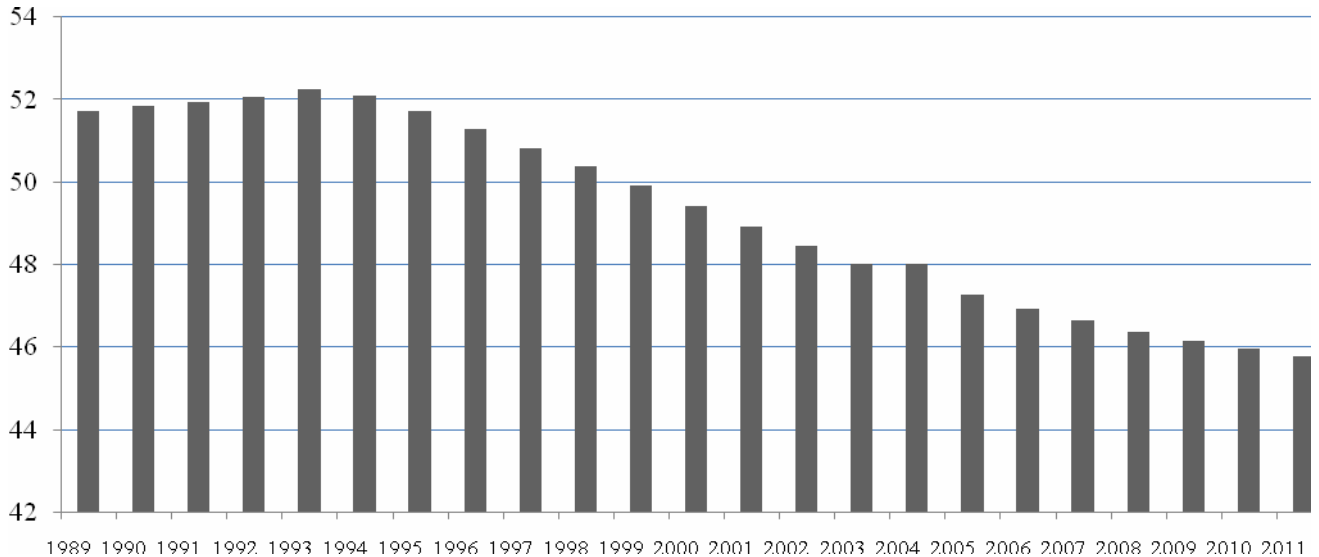

Рис.1. Чисельність наявного населення в Україні у 1989-2011 рр. на 1 січня, млн. осіб

Тенденції народжуваності та структурні зрушення у ній визначаються комплексом чинників різної природи, серед яких виділяють соціальні, економічні, зокрема трудові, а також медичні й демографічні фактори (статеві-віковий і шлюбно-сімейний склад населення, кількість дітей в родині, стан репродуктивного здоров'я, особливості планування сім'ї та ін.), які зазвичай відносять до безпосередніх детермінант народжуваності [7].

В Україні показники відтворення населення останнім часом оцінюються надзвичайно низько. Відтворення сукупної потреби людей у дітях в Україні відбувається в параметрах, які знаходяться на такому рівні, що не може забезпечити вихід з депопуляції. Народжуваність компенсує смертність лише на 51 відсоток,

тобто відтворення населення забезпечується тільки наполовину.

Водночас дітородна активність продовжує знижуватися. Зниження дітородної активності може бути пояснено тим, що задоволення потреби сучасної родини в дітях, у материнстві та батьківстві обмежене низьким рівнем життя особи та родини, який є недостатнім для виховання декількох дітей, а в окремих випадках і однієї дитини. Тому сьогодні більшість українських родин обмежується народженням лише однієї дитини, або залишається бездітними. Незадовільний стан дітородної діяльності в Україні є одним з основних проявів демографічної кризи. У зв'язку з цим рівень народжуваності в Україні є вкрай низьким (Таблиця 2).

Таблиця 2

Сумарний показник народжуваності в Україні у 2000-2010 рр. [14]

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Сільська місцевість	1,513	1,437	1,470	1,476	1,484	1,470	1,592	1,636	1,752	1,786	1,768
Міські поселення	0,966	0,961	1,001	1,062	1,123	1,114	1,196	1,222	1,329	1,332	1,291
Всі поселення	1,117	1,090	1,126	1,170	1,216	1,207	1,301	1,334	1,446	1,460	1,429

У 2010 році сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей, яких жінка народжує упродовж усього свого життя при певному рівні повікової народжуваності) в Україні склав 1,43 дітей на, в той час як для так званого нульового приросту населення за даного рівня смертності він має становити 2,3 дитини. Навіть у селах, де традиційно народжуваність вища, ніж у містах, показник вичерпної плідності опустився значно нижче за межу простого відтворення населення. Інтенсивність депопуляції у сільській місцевості країни стабільно вища, що пов'язано з підвищеним рівнем старіння сільського населення, який особливо міцно утримує своєрідне «замкнуте коло» – депопуляція зумовлює старіння, а старіння посилює депопуляцію.

Також причиною суттєвого скорочення кількості народжень називають зміни у світогляді людей постіндустріального суспільства. Щоб дати адекватне теоретичне пояснення сучасної та майбутньої ситуації, виникла гіпотеза «Другого демографічного переходу», що відбувається в Європі (подібні ідеї висувують та-

кож у рамках гіпотези про п'ять фазу демографічного переходу). В той же час фіксується збільшення частки дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Особливо високі темпи зростання частки позашлюбних народжень в Україні спостерігалися в 1990-ті рр. З початку першого десятиліття нового століття це зростання помітно сповільнилось, однак тривало. Нині в Україні кожна п'ята дитина народжується поза зареєстрованим шлюбом, причому це соціально-демографічне явище характерне як для міського, так і для сільського населення. При цьому відбувається поступове зменшення частки позашлюбних народжень, яка припадає на молодих матерів, і її збільшення – у матерів віком 30 років і старших, що свідчить про зростання питомої ваги «бажаного» позашлюбного материнства, і зменшення – вимушеного [4].

Щодо географічних відмінностей сучасної народжуваності (Рис. 2., 3), то можна сказати, що за період з 2002 по 2010 роки народжуваність продовжує знижуватись [12, 14].

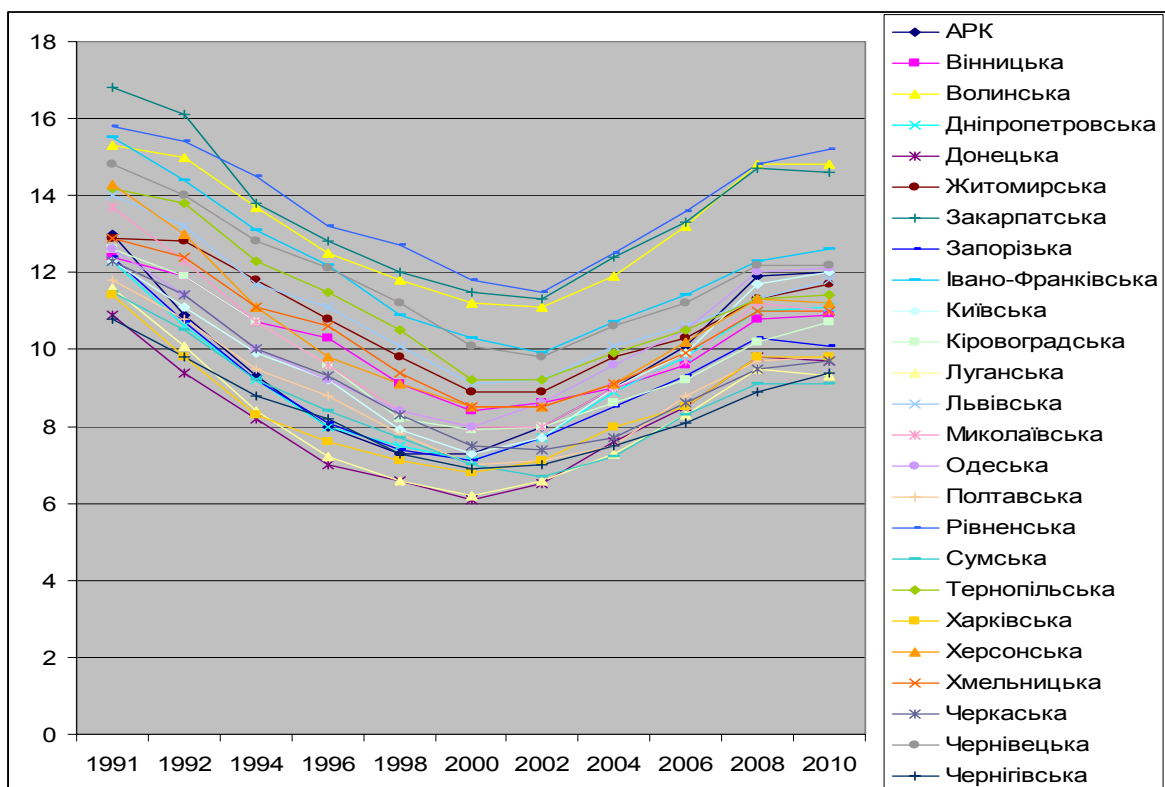

Рис.2. Коефіцієнт народжуваності в регіонах України (1991 – 2010рр.) [14]

Найнижчою вона є у північних та східних областях: Сумській, Чернігівській, Луганській та Донецькій. Порівняно вища вона спостерігається в західних областях – Рівненській, Волинській та Закарпатській. Темпи зростання народжуваності у 2010 році помітно скоротились (Луганська – на 9%, Донецька, Запорізька на 8%, Сумській, Дніпропетровській на

7%). У 2010 році сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні склав 1,46 дітей на 1 жінку. Вищим він є у сільського населення. Найбільше скорочення (близько 30%) було характерне для міського населення. У сільського населення сумарний коефіцієнт народжуваності скоротився приблизно на 20%.

Рис. 3. Народжуваність в Україні в 2010 році

Звертає на себе увагу те, що незначне зниження рівня народжуваності вже у 2010 році, яке відбулося навіть на тлі певного скорочення смертності, привело цього року до під-

вищення коефіцієнта природного зменшення чисельності населення, що нині в Україні приблизно відповідає тому рівню, який було зафіксовано у 1993–1994 рр. (Рис. 4).

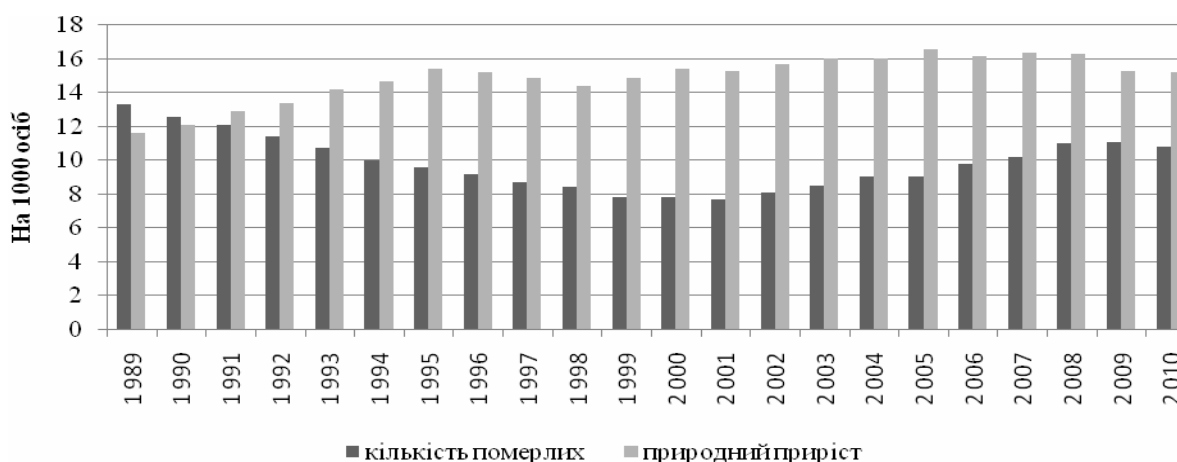

Рис.4. Загальні коефіцієнти народжуваності та смертності населення України у 1989-2010 роках [12]

При цьому в Україні, починаючи з 1991 року, спостерігається від'ємні значення коефіцієнт природного приросту населення. Отже, Україна продовжує жити із вкрай звуженим режимом відтворення, тобто, з одного боку, інтенсивність дітонародження не компенсує високої для сучасного етапу демографічного розвитку смертності, а з іншого – не відбувається просте заміщення покоління батьків поколінням дітей, зокрема материнського покоління.

Слід зауважити, що більшість розвину-

тих країн сучасного світу вже тривалий час перебувають у стані звуженого режиму відтворення, ознаками якого є доволі висока тривалість життя, низька або надзвичайно низька народжуваність і, відповідно, нульовий чи від'ємний приріст чисельності населення. Небезпечність демографічних змін в Україні полягає в тому, що за весь період її існування як суверенної держави від'ємний природний приріст щороку наростав прискореними темпами і набув сталого затяжного характеру (Рис. 5).

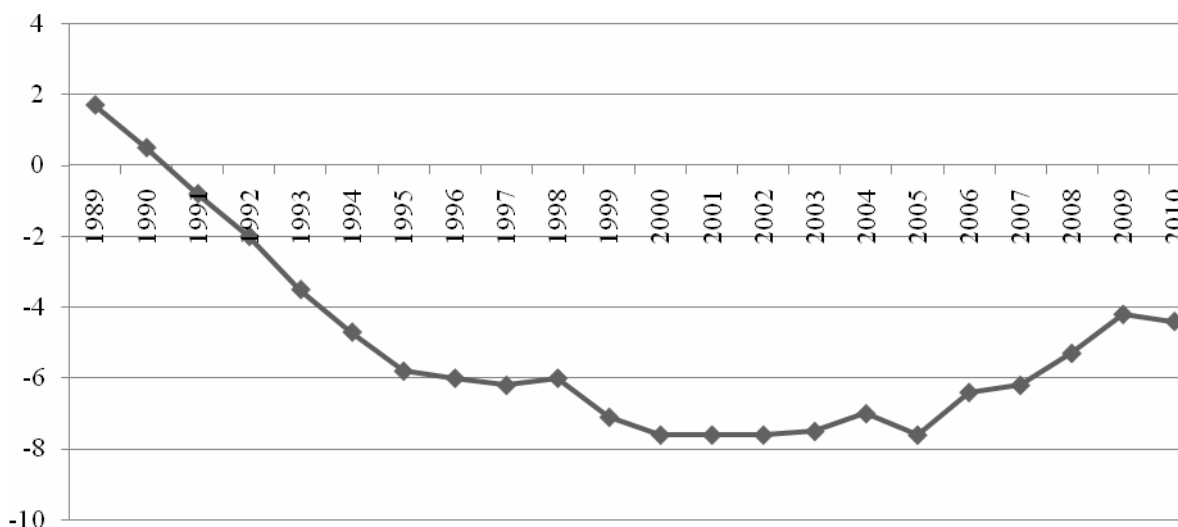

Рис 5. Загальний коефіцієнт природного приросту населення в Україні у 1989-2010 роках

Нині Україна входить в число країн Європи з найнижчою народжуваністю поряд з Іспанією, Італією, Німеччиною та Росією. Рівень народжуваності в цих країнах низький, а дитяча смертність у два рази вища, ніж в Японії та Швеції; в 1,5 рази вище, ніж у США. Аналітики вважають, що до 2026 року чисельність населення в Україні може зменшитися ще на 5–8 мільйонів, до 43,3 мільйона за оптимістичним варіантом чи навіть до 40,3 мільйона – за песимістичним [9]. Фахівці ООН називають ще тривожніші цифри. Ситуація ускладнюється тим, що серед населення скорочується й частка людей працездатного віку.

Також, найбільш гострою і складною соціально-демографічною проблемою українського суспільства стосовно розвитку сім'ї наразі є нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності, що негативно впливає на народжу-

ваність в Україні. Наша країна характеризується доволі високими показниками рівня розлучуваності, хоча протягом останніх десятиліть спостерігається поступове зменшення абсолютних показників зареєстрованих розлучень. Так, їх кількість за 1995–2009 рр. зменшилась більш як на 25%. Найбільше розлучень відзначається саме в молодих сім'ях: частка розлучень у віці до 34 років включно становить більше 60% від загальної їх кількості [12].

Довгий час у традиційному суспільстві шлюбність і народжуваність населення були тісно поєднані. Матримоніальна, репродуктивна та сексуальна поведінка були нерозривні: вступ до шлюбу означав початок сексуального життя і репродуктивної діяльності, а тривалість шлюбу безпосередньо визначала кількість дітей, які народжувались у подружжя. Перехід від традиційного до сучасного типу

відтворення населення повністю змінив кількісні й якісні характеристики демографічного розвитку. Репродуктивна поведінка родини стала свідомою, кількість дітей як правило є запланованою. Демографічний розвиток населення України, у тому числі у шлюбно-

сімейній сфері, відповідає загальносвітовим закономірностям, однак, як і в кожній країні, він має «індивідуальне» обличчя, спостерігаються значні національні особливості [13, с.168].

Таблиця 3

Кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень в Україні за 2000-2010 рр.

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість зареєстрованих шлюбів, на 1000 тис. наявного населення	5,6	6,4	6,6	7,8	5,9	7,1	7,6	9	7	6,9	6,7
Кількість зареєстрованих розлучень, на 1000 тис. наявного населення	4	3,7	3,8	3,7	3,6	3,9	3,8	3,8	3,6	3,2	2,7

Сьогодні в Україні досить популярний так званий громадянський шлюб. Найбільша кількість дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом, народжується у матерів віком 20-29 років. Абсолютна кількість позашлюбних народжень у дуже молодих матерів (віком до 15 років) за останні роки збільшилась на 25%. Ще однією з суттєвих ознак сучасної моделі народжуваності є поширення позашлюбної народжуваності, тобто збільшення частки дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Наразі в Україні кожна п'ята дитина народжується поза зареєстрованим шлюбом, причому це є характерним як для міського, так і для сільського населення.

Не зважаючи на те, що у 2002-2010 рр. відбулося певне збільшення чисельності народжених, розмови про перелом у тенденціях народжуваності не мають підстав. Експерти свідчать, що така ситуація є наслідком так званої «компенсації» відкладених у кризові роки народжень. Крім того, частіше зумовлено й вступом у дітородний вік більш численних контингентів жінок (1983–1988 рр. народження), а також результатом введення з 1 квітня 2005 р. значної за розміром допомоги жінкам у зв'язку з народженням дитини [11].

Одним з найважливіших чинників, що визначають режим відтворення населення, у тому числі процес народжуваності, є статево-

вікова структура населення. Найчастіше, дослідники розглядають її як ендегенний чинник демографічного розвитку. Взаємообумовленість режиму відтворення і статево-вікової структури населення вказує на наявність внутрішніх взаємозв'язків між ними. Статево-вікова структура населення відбиває також співвідношення між віковими групами людей, зокрема чоловіків та жінок (Таблиця 4) [3].

Для населення України вона має неправильну форми, бо нижні вікові групи менш численні, ніж верхні. Це зумовлено звуженим типом відтворення населення у останні десятиліття. Більшість населення нашої країни становлять жінки – 52,3 %. Співвідношення між чоловіками і жінками неоднакове у різних вікових групах. У дитячому і юнацькому віці приблизно однакова кількість дівчат і хлопців, навіть хлопців дещо більше. Але вже в середньому віці співвідношення поступово змінюється на користь жінок, у старшому віці чоловіків майже у два рази менше, ніж жінок. Це пов'язано із тим, що у жінок більша тривалість життя, а пік смертності у чоловіків настає після 40 років, а жінок після 50 років, також на це впливають спосіб життя, умови праці. На 100% чоловіків після 60 років припадає 1834 жінок. Якщо врахувати, що гендерні відмінності в тривалості життя, обумовлені фізіологічними чинниками, становлять тільки 1,9 року, тоді

решта розриву визначається відмінностями самозбережувальної поведінки чоловіків і жінок [19].

Таблиця 4

Вікова структура постійного населення та співвідношення чоловіків та жінок в Україні за віковими групами на 01.01.2011 р.

Вікові групи	Населення			
	у відсотках			на 100% чоловіків припадає жінок
	обидві статі	Чоловіки	Жінки	
Всього	100,0	100,0	100,0	1168
у тому числі у віці				
0-4	5,3	6,0	4,8	943
5-9	4,4	4,9	4,0	944
10-14	4,5	5,0	4,1	952
15-19	5,9	6,6	5,3	952
20-24	7,8	8,7	7,1	957
25-29	8,3	9,1	7,5	967
30-34	7,5	8,1	6,9	1000
35-39	7,2	7,6	6,8	1039
40-44	6,7	7,0	6,4	1075
45-49	7,3	7,4	7,2	1138
50-54	7,6	7,5	7,8	1206
55-59	6,7	6,3	7,0	1305
60-64	5,6	5,0	6,1	1422
65-69	3,7	3,0	4,4	1668
70-74	5,3	4,0	6,4	1849
75-79	2,7	1,9	3,4	2056
80 років і понад	3,5	1,9	4,8	2913

Характерною рисою статеві-вікової структури населення України є постійне збільшення частки людей старшого віку, вона вже переважає частку дітей (20,9% проти 14,2 %). Такий процес називається «старінням» населення. Він особливо інтенсивний в останньому десятилітті. У 2009 році частка населення старше чинної межі пенсійного віку становила 26%. До 2021-го року вона збільшиться до 29%, а в 2050-му році – до 38% населення.

Наступним важливим фактором зміни чисельності і статеві-вікової структури населення є міграція. У перші роки незалежності України загальне сальдо міграцій населення було додатним з найвищим за післявоєнний

період значенням цього показника у 1992 р. (288 тис. осіб).

У 1993 р. стрімке зростання міграційного приросту змінилося різким спадом і, хоча сальдо міграції ще залишалося додатним, його значення зменшилося більш, ніж у 5 разів. Саме у 90-ї році країна зазнала значних міграційних втрат своїх громадян, які масово покидали країну.

Впродовж наступних десяти років міграційне сальдо було від'ємним і лише починаючи з 2005 р. спостерігається незначний міграційний приріст, який до цього часу не може змінити загальний спад всього населення України (Рис. 6) [11].

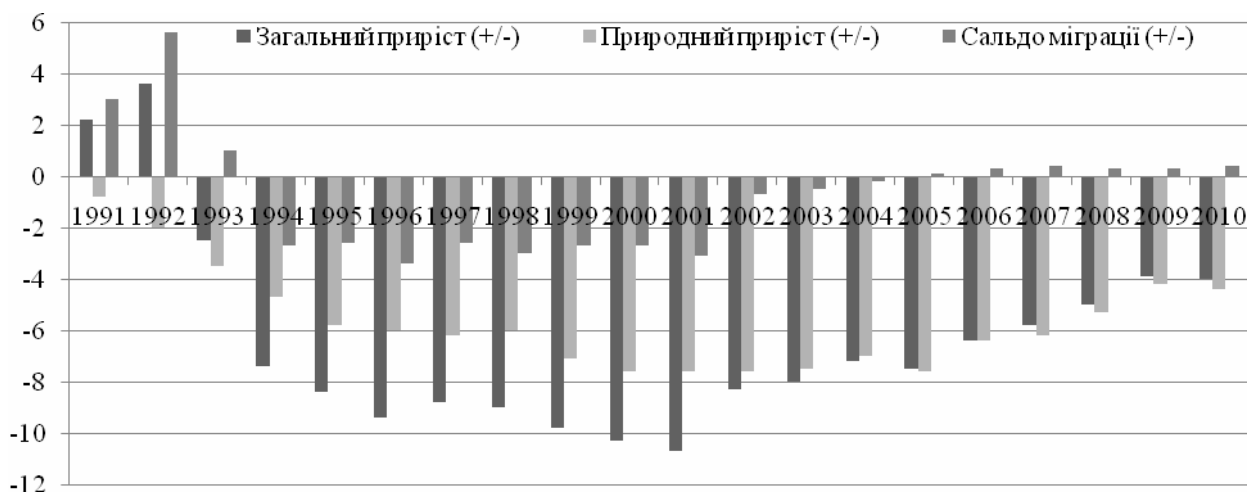

Рис. 6. Формування приросту (скорочення) чисельності населення України у 1991–2010 рр., на 1000 осіб

Сукупна кількість емігрантів (вихідців з України за переписами населення зарубіжних країн, де вони проживають) складає 6,5 млн. осіб. Сукупна кількість емігрантів у відсотках від населення: 14,4%. Найпопулярніші країни призначення: Російська Федерація, Німеччина, США, Ізраїль, Чехія, Угорщина, Польща.

Домінуючими видами економічної діяльності серед українських трудових мігрантів є будівництво, найпоширеніше серед чоловіків, і домашній догляд, що переважає серед жінок. За оцінками, приблизно одна чверть усіх мігрантів, що працюють за кордоном, мають не врегульований статус.

Не менш важливим чинником, що спричиняє кризовий стан демографічного розвитку країни, є стрімке зростання рівня смертності і

безпрецедентне для мирного часу скорочення тривалості життя. В Україні, як і у більшості країн світу, в середині ХХ ст. зафіксовано демографічне старіння населення. У сучасних умовах особливостями цього процесу є старіння винятково через зменшення рівня народжуваності, а не за рахунок збільшення тривалості життя у старших вікових групах [8, с.28]

Отже, узагальненим показником демографічного стану суспільства є очікувана тривалість життя. За цим індикатором Україна знаходиться вище середньосвітового рівня. Середня тривалість життя у світі сьогодні становить 68 роки, а в Україні – 70,27 роки [12].

Після 2005 р. в Україні намітилася позитивна тенденція підвищення тривалості життя (Таблиця 5).

Таблиця 5

Середня очікувана тривалість життя в Україні у 2000-2010 рр.

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Все населення	67,63	67,82	67,72	67,73	67,64	67,25	67,93	67,60	68,00	69,63	70,27
Жінки	73,45	73,60	73,61	73,48	73,58	73,35	73,80	73,70	73,93	74,85	75,20
чоловіки	62,01	62,21	62,04	62,18	61,94	61,46	62,27	61,78	62,28	64,36	66,21

Якщо на той час вона складала 67,93 років, то у 2007 р. – 67,60, а у 2008 р. – 68,00. В 2010 році тривалість життя досягла 70,27 років. Сьогодні Україна за часткою населення віком понад 60 років входить у тридцятку найстаріших держав, займаючи 25–26 місце у рей-

тингу країн світу за цим показником, а за таким індикатором старіння населення, як частка осіб віком 65 і старших, наша країна перебуває на рівні з Литвою, Угорщиною, Словенією і трохи відстає від середнього показника за сукупністю країн Євросоюзу та істотно – від та-

ких країн-світових лідерів за рівнем старіння, як Італія, Німеччина чи Японія. разом з цим, показник довголіття (частка осіб віком 80 років і старших у складі літнього населення) в Україні нині у середньому на 5–6 відсоткових пункти нижчий, ніж у таких країнах Європи, як Швеція, Франція, Іспанія [9]. Подібні відмінності щодо місця нашої країни у світовому рейтингу за різними показниками старіння зумовлюються її істотним відставанням від розвинених європейських держав за середньою тривалістю життя, невисокими показниками дожиття до старшого, найбільш поважного віку в Україні.

Формування рівня та динаміки старіння в Україні характеризується низкою особливостей. Так, на показники старіння у нашій країні традиційно накладають відбиток «демографічні хвилі», які зумовлюють істотні коливання чисельності вікових контингентів, що перети-

нають позначку першого порога старості (60 років) або ж 65-річчя. Тому за збереження загальної тенденції прогресуючого старіння населення в Україні за другу половину ХХ сторіччя в окремі періоди частки населення, старшого 60 (65) років, тимчасово знижувалися, що було пов'язано із вступом до спільноти літніх осіб менш численних поколінь (наприклад тих, які пережили воєнне лихоліття). Необхідно відзначити, що вплив демографічної хвилі найближчим часом (в міру того, як поріг старості перетнуть численні покоління народжених вже наприкінці першої – на початку другої половини ХХ сторіччя), зумовлюватиме посилення старіння населення [9].

Вже сьогодні питома вага покоління понад 60 років складає 21 %, однак старіння відбувається не за рахунок продовження життя людей, а за рахунок зниження питомої ваги молодих вікових груп до 16 років (Таблиця 6).

Таблиця 6

Прогнозні показники постаріння населення України

Роки	Населення у віці 60 років		Населення віком 65 років		Коефіцієнт довголіття, %
	тис. осіб	частка у загальній чисельності населення, %	тис. осіб	частка у загальній чисельності населення, %	
2010	9471,4	20,7	7168,9	15,7	16,3
2020	10303,8	23,1	7313,5	16,4	17,7
2030	10935,3	25,5	8367,4	19,5	15,4
2040	11526,4	28,1	8662,4	21,1	19,7
2050	12601,4	32,0	9398,2	23,9	19,0

Як показують розрахунки, виконані за оновленою версією комплексного демографічного прогнозу України на період до 2050 р., найвищі темпи зростання частки літніх контингентів населення очікуються в 2015–2020 та у першій половині 2040-х років, а найвищі рівні старіння будуть досягнуті у 2050-х роках [5].

Отже, подальша демографічна ситуація в Україні викликає суттєве занепокоєння. Позитивні зміни відбулися у показниках відтворення за останнє десятиріччя, але не досягли тих значень, які надавали би можливість стверджувати про стійкі позитивні тенденції. Найбільш гострим проявом кризових явищ є надзвичайно низькі показники здоров'я та життєздатності населення. Сукупність цих факторів посилює вплив демографічних чинників та обумовлює необхідність розробки і впровадження дієвих інструментів державного регу-

лювання в цій сфері. Незважаючи на запроваджені реформи, численні стимулюючі заходи уряду, економічні інструменти демографічної політики, розроблену законодавчу та концептуальну базу демографічного розвитку, розглянуті вище проблеми загострюються і залишаються не вирішеними, погіршують основу відтворення населення та розвитку людини. Тому проведення обґрунтованої демографічної політики, що корелює та базується на ефективній соціально-економічній політиці, повинно стати одним з найважливіших пріоритетів держави сьогодні.

Нерозуміння значення демографічного фактора у національному та соціально-економічному відродженні Української держави залишається актуальним і сьогодні. Так, деякі політики беруть на озброєння протирепродукційні установки як концептуальні засади

для формування демографічної політики України. Реалізація такої установки доведе демографічну ситуацію в Україні до благостану відомої свіфтівської мінідержави Лапутанії, в якій не було дітей, а лише самі вчені довгожителі [15].

Аналізуючи основні чинники впливу на стан демографічної ситуації в Україні, зазначимо, що її деформація поглиблювалася внаслідок тривалого спаду в економіці та посилення кризових явищ у соціально-економічній сфері. Загострення негативних демографічних тенденцій в Україні підвищення, нагальна необхідність покращання процесів відтворення та розвитку населення потребує послідовного втілення заходів ефективною соціально-економічної політики, що має бути спрямована на:

вирішення демографічних проблем на національному та регіональному рівнях. В іншому випадку несприятлива демографічна ситуація буде поглиблюватись і негативно впливатиме на соціально-економічні показники розвитку як окремих регіонів, так і держави в цілому;

проведення експертизи існуючих проєктів програм соціально-демографічного розвитку держави, що орієнтовані на забезпечення повного відтворення та розвитку населення, поліпшення стану здоров'я та збільшення тривалості життя з подальшою їх інвентаризацією та оптимізацією з метою їх узгодження щодо належного фінансового забезпечення;

визначення та усунення причин глибокого розшарування суспільства, що призвело до значних деформацій соціальної структури, поширення бідності (четверта частина українських сімей з дітьми проживають за межею бідності, наявність роботи не гарантує працюючій особі та її сім'ї захист від бідності) та уповільнення процесів формування середнього класу;

впровадження заходів, направлених на підвищення тривалості життя, яка повинна становити не менше 75 років. За статистичними даними, середня тривалість життя в Україні становить у 2010 р. 70,27 років (чоловіків 66,21 років, жінок – 75,20 років), що нижче, ніж у країнах Східної Європи на 4-5 років, а країнах Західної Європи – майже на 11 – 13 років;

покращання стану здоров'я населення (За даними Міністерства охорони здоров'я, лише 60% населення вважаються умовно здоровими, решта потребує системного лікування.) [19];

при реформуванні системи охорони здоров'я необхідно враховувати підвищення ступеню постаріння населення та пов'язані з цим медико-демографічні проблеми. Це вимагає нових підходів до геріатричного та геронтологічного обслуговування населення, розвитку інфраструктури для задоволення потреб людей похилого віку;

розробка заходів, направлених на зниження материнської та дитячої смертності;

підвищення рівня медичного обслуговування та впровадження додаткових медичних послуг для жінок репродуктивного віку;

зменшення щорічних втрат працездатного населення країни, що зумовлено збільшенням захворювань серед осіб працездатного віку (за останні 5 років на 10 %), масштабності виробничого, дорожньо-транспортного (близько 40 тис. постраждалих) та побутового (близько 15–20 тис. смертних випадків) травматизму [19];

наращування трудових ресурсів потенціалу держави. Сучасна депопуляція населення, за демографічним прогнозом фахівців вже через 4–5 років призведе до скорочення трудових ресурсів на 6 млн. осіб, що може мати катастрофічний вплив на національну економіку та процеси розвитку суспільства [10];

регулювання міграційних процесів. Втрата мільйонами людей, відкинутих за межу виживання, впевненості у своєму майбутньому й майбутньому своїх нащадків, призводить їх до пошуку кращої долі за межами країни. За даними експертів, за межами України шукають роботу, засобів до існування від 5 до 7 мільйонів наших громадян;

модернізація державної політики з формування здорового способу життя молоді, яка повинна включати такі компоненти, як сприяння розвитку масового спорту та фізкультури; створення доступної інфраструктури за місцем проживання та дозвілля; проведення заходів, спрямованих на організацію активного відпочинку, дозвілля та оздоровлення; стимулювання відмови від вживання алкоголю, наркотиків;

розробку концепції подовження віку проживання населення шляхом формування концепції здорового способу життя, активно впроваджуючи її із застосуванням стимуляційних та адміністративних (обмеження права вживання алкоголю й тютюну, посилення боротьби з наркоманією та алкоголізмом тощо) механізмів.

Запропонований комплекс заходів соціально-економічної політики дозволить мінімі-

зувати наслідки негативних демографічних тенденцій в Україні та активізувати процеси відтворення та розвитку населення.

Література

1. Всесвітній план дій в області народонаселення.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Демографічна_політика.
2. Данні першого Всесвітнього конгресу з проблем здорового старіння.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.who.int/ru/>
3. Демографічна ситуація в Україні у 2011 році: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Звідки беруться діти: політика, спрямована на підвищення народжуваності в Україні. Перспективні дослідження. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2010. – № 1. – 38 с.
5. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050р. скоригований за даними 2010 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.: [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/popforecast2010.xlsx/>
6. Концепція демографічного розвитку на 2005–2015 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України (№ 724 від 8 жовтня 2004 р., м. Київ): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність трансформації./ Курило І.О. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. – 342 с.
8. Кустовська О.В. Демографічний розвиток регіону (статистичний аналіз і моделювання)/ Кустовська О.В. – Тернопіль: Економічна думка, 2008.– 326 с.
9. Лібанова Е. Демографічний прогноз: що очікувати українцям до 2050 року. / Лібанова Е., Курило І. // Урядовий кур'єр від 30.01.2012. – № 18.
10. Міграція в Україні факти і цифри //

Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні, 2011.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iom.org.ua>.

11. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991-2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні/ МОН Молодь та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; [редкол.: О.В.Белишев (голова) та ін.]. – Київ, 2011. – 276 с.
12. Населення України за 2010 рік. Демографічний щорічник. – К. Державна служба статистики України, 2011. – 442 с.
13. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
14. Офіційний сайт Державного комітету статистики України: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
15. Пирожков С.І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / Пирожков С.І. // Демографія та соціальна економіка. науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С.5-20.
16. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року. Розпорядження КМУ від 6 червня 2007 р. N 382-р.: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/>.
17. Стратегія демографічного розвитку на 2006 - 2015 роки (Постанова № 879 від 24.06.06.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/Rxweb2007/ukr/>.
18. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие [Под ред. проф. В.П. Колесова]/ Колесов В.П. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.
19. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення України та санітарно-епідемічну ситуацію. 2008 рік. – К., 2009. – 360 с.

Статья поступила в редакцию 10.06.2012